

ПРОБЛЕМИ ТЮРКОЛОГІЇ

УДК 811.512.1 – 115

МОВА ЛИСТІВ ТРИФІЛІЯ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ (ВАРІАНТ 3–4)

Ірина ДРИГА

*Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, 10001, Київ, Україна
тел.: (0038044) 4236795, e-mail: herseydebasarili@yandex.ru*

У статті продовжено розгляд мови урумських листів протоієрея Трифілія за матеріалами документів фонду V, справи 3668–3669 НБУВ, та порівняння її із мовою деяких відомих та доступних нам пам'яток караманлійської¹ писемності² походженням з Анатолії регіону Кападокії, Стамбула (Єдікуле), Конії (власні переклади з Кападокії, публікації Семаві Єдже, Харуна Гюнгюра, Османа Ф. Серткая, Дурсуна Айяна, Гюрсея Кората). Для перевірки граматичних даних узято також тексти листування Трифілія з фонду V, справ 3642, 3663, 3678, 3664, 3684, 3690 НБУВ за публікацією О. М. Гаркавця.

Ключові слова: урумська мова, листування Трифілія, караманлійська писемність.

У нашій публікації в журналі “Східний світ” від 2008 року, № 1, ми розглянули та запропонували український переклад перших двох варіантів листів Трифілія. У цій статті продовжуємо аналізувати мову листів Трифілія, переклад українською мовою їх 3–4 варіанту та граматичні риси текстів.

Метою дослідження є: 1) продовжити з'ясування кола джерел, придатних для використання у лінгвістичній атрибуції пам'яток писемно-літературної урумської мови; 2) переглянути визначення кола висвітлюваних питань у наскрізному нарисі порівняльно-історичної граматики огузької групи тюркських мов, представлених текстами караманлійської писемності, у світлі нових відомих нам даних; 3) подати короткий граматичний нарис “караманлійської” писемності за даними варіантів 3–4 листів Трифілія XIX ст.

© Дрига І., 2008

¹ Караманлійською писемністю тут та надалі називатимемо тюркську писемність на основі грецької абетки християн – тюркофонів, що разом із мусульманами проживали на території Османської імперії. Про географію розповсюдження караманлійської писемності [див.: 8].

² Тут ми умовно називатимемо мову караманлійської писемності тюркською, оскільки перед наукою іще стоїть завдання чіткого визначення кількості та реєстру мовних редакцій, а також мовно-діалектної належності кожної редакції пам'яток залежно від місць розселення караманлійців. Як слушно зазначає у своїй предметній статті Є. Чернухін, “не можна не відзначити при цьому, що мова писемних перекладів мусила спиратися на певний книжний взірець, яким могла виступати лише літературна турецька мова, а отже, виправданим є термін “турецька мова”. Водночас, беззаперечно визначати мову ділового та епістолярного стилю цих текстів як “турецьку” нам здається передчасним. В європейській науковій літературі визнано термін “караманлідика”[6; 9; 19], в тюркській загальноновизнаний – “karamanlica”[8; 15; 22].

Отож, *актуальним завданням* для нас є завершити повний переклад текстів листування Трифілія українською мовою¹, внести доповнення та правки до читання опублікованої пам'ятки; вивчити мову пам'ятки з погляду як граматики, так і лексики.

Мовна ситуація в Малій Азії від появи перших тюркських християнських угруповань до їх зникнення. Перші зв'язки тюрків із християнством виникли, безперечно, як факт міграцій та земельних завоювань (фетіх), проте при прийнятті тюрками цієї релігії відіграли важливу роль такі чинники, як, по-перше, воєнно-політичні виміри тюрко-візантійських відносин, по-друге, військова солідарність ісламських держав у релігійних завоюваннях, по-третє – візантійська політика об'єднання земель під гаслом християнської пропаганди на догоду державним інтересам Візантії. У VI ст. Один із хроністів зазначав, що: “через те, що вони змушені охороняти свою особисту нерухомість, будуть слугувати Імперії (Візантії. – І. Д.) іще з багато більшою відданістю...” [10, с. 83]. Візантія відправила на Балкани та в Малу Азію тюркське активно кочове населення, яке було головним постачальником військової сили у мандрівні військові формування. Якщо ж узяти до уваги той чинник, що грецько-арабські війни спричинили появу християнського тюркського населення у Внутрішній Азії (відхід арабів за Тороський гірський хребет) та розміщення надзвичайно вправних у справі військової охорони кордонів тюрків по обидва боки кордонів (насамперед у районі Кайсері, Кілікії та Кападокії), то стане прозорою історична трагедія обернених один проти одного – під прапором халіфату та під прапором Візантії – братських по крові тюркських племен.

Отож, проблема появи, розвитку та згасання писемної традиції християнських тюрків наскрізно пов'язана із такими соціокультурними явищами, як релігійна самоідентифікація та участь у військових діях на боці того або іншого державного формування після Малазгіртської битви (1071 року) – і, за попередніми міркуваннями, до горезвісного обміну населення 1924 року, офіційне рішення про котрий було підписано 30 січня 1923 року Лозанським протоколом, а вступив він у дію 6 серпня 1924 року. Насправді, масові міграції населення “руськими вапорами” (“російськими пароплавами”) почалися й раніше, проте організованими вони стали унаслідок діяльності створених рішенням протоколу в портових містах (наприклад, Мерсіні) спільних комісій. Село Родітіс (колишнє Хаджи Емюрлю) району Сервія грецької області Казані, в якому говорять турецьким діалектом Кайсері або говіркою села Тахна, що у затоці Самсуна, та грекомовне село Єшільбурч у Кападокії прихистили долі з македонської Грічі, насильно розділені цим обміном по різних берегах Егейського моря. Райцентр Мандра біля Ларисси прийняв мігрантів з Енегіль (тепер Каймакли), що біля Невшехіра, грецька Македонія – мігрантів з Сівріхісара (зокрема й тих, хто, першопочатково потрапивши до Фесалії, не витримав тамтешнього клімату та переселився), острів Корфу – з містечка Нігде, острів Евіа, село Неа Прокопі – з Ургюпу тощо.

Цікаво було б також подивитися на предмет залишків християнської тюркської культури архіви міста Діярбакир, куди до 1923 року було заслано 1200 чоловіків від 18 до 60 років за звинуваченням у “створенні банд проти тюрків”, і де через голод та хвороби живими залишилося лише 400 з них. За спогадами переселенців і до

¹ Уривки зі щоденника Трифілія відомі у перекладі особи на ймення Серафім Серафімов, так само як і уривки з листів митрополита Ігнатія (ф. V, справа 3667).

Туреччини, і до Греції християни Туреччини, за місцевим іменуванням “греки”, окрім турецької мови, грецької не знали зовсім та були тюркофонами (“Muhacir Yonanca bilmez, Yonan da muhaviri Turkospori diyerek kovar...” – “Переселенець грецької не зна, а грек перселенця, мовляв, турецьке насіння, (про)ганяє”). Відповідно мусульмани Греції (у просторіччі – “турки”), за винятком найбільш освіченої верстви населення, що відвідувала організовані в Румелії турецькі школи з турецькою мовою навчання, крім грецької, іншої мови не знали (“Buradan giden Türkler de Türkçe bilmezdi, ..gemilerle çalıştığım için ...Bodrum’da göçmenlerle karşılaştım, beni görünce çağırır, gel de biraz Rumca konuşalım dilimiz şişti, derlerdi”. – “Турки, що їхали звідсіля, так само турецької не знали, ... я працював на кораблях, то стрічав переселенців у Бодрумі, як тільки вони мене бачили, то кликали, мовляв, йди трохи грецькою побалакаємо, бо аж язик (від цієї турецької) спух...”). Відтак, етнічна ідентифікація за мовою на цій території була майже відсутня, у свідомості обивателя її повністю заміняла ідентифікація конфесійна: турком вважався мусульманин, тоді як греком – християнин. Можна припустити, що саме такого принципу ідентифікації дотримувалося населення не лише в Малій Азії та на Балканах, але й у Криму та пізніше Приазов’ї [4].

Йонджа Анзерліоглу у своїй розвідці “Православні Караманлійці” припускає, що, по-перше, “не правильно було б пов’язувати назву Караманлійці православних християн лише з географічним поменуванням, коли ті жили на територіях володіння Караманоглу” [8]. Ірене Бельдичяну, а услід за нею й дослідники ономастикону сіджлів Шерійє та земельних кадастрів (tapu tahrir defterleri) XV–XVI ст. походженням з внутрішньої Анатолії, районів узбережжя Мармурового та Чорного морів, де щільно проживало немусульманське населення, беззаперечно довели існування на цих територіях як православних тюрків (тюркменів, юрюків, татар тощо), так і православних греків, причому поселення перших дуже значно переважали (відповідно внутрішня та західна Анатолія в середньому 14:5, південна Анатолія – 6:1). По-друге, Й. Анзерліоглу доходить висновків, що “караманлійці, які діяли як спадкоємці Сельджуцького султанату, з-поміж анатолійських тюркменських бейліків підтримували Ізеддіна Кейкавуса, що знайшов прихисток у Візантійській імперії, та анатолійських тюркмен-християн, тобто Тюркополів, крім того, особливо надмір питомих тюркських власних імен серед православного населення центральної Анатолії в османську добу, абсолютне незнання цим населенням грецької мови та використання як у посвякденному побуті, так і в церковних потребах турецької мови... відкрито вказує на те, що свого часу потужний тюркменський бейлік Караманоглу може бути на пряму пов’язаний із православними Караманлійцями” [8]. Та: “як відомо, урумом називали... Римську країну та її нарід, що не мав ніякого відношення до власне грецького походження. Вираз Урум (Рум) є поняттям, використовуваним у східному світі, спершу арабами, а слідом за ними тюрками, для позначення територій (східної. – *І. Д.*) Римської імперії та її мешканців. У цьому відношенні є усі підстави проводити паралель між (приазовськими) урумами та Караманською державою, караманлійцями, печенегами, куманами, та Ізеддіном Кейкавусом, що сховався у Візантії, та надійшлими услід за ним нащадками, більшість із котрих осіла в районі Добруджі, дехто ж оселився у Криму...” [8].

Беручи до уваги існування подібних гіпотез істориків-османістів, розглядатимемо мову азовських урумських писемних пам'яток саме в порівняльно-історичному висвітленні, зокрема, в безпосередньому зв'язку із джерелами урумської та ширше усієї караманлійської писемності, мовно-літературними та загальнокультурними канонами, що їх розвивали книжники візантійського та післявізантійського простору, зокрема, в нині турецькій Анатолії, на Балканах, у Криму та Бесарабії.

Проблему характеристики мови цієї пам'ятки ми порушили у попередній статті, проте обсяг однієї розвідки не дав змоги детально зупинитися на усьому її тексті. Мову листів Трифілія О. Гаркавець стисло охарактеризував як типово огузький тюркський діалект (походженням з Маріуполя) [1; 2]. Проте відмінні караманлійські тексти відносити до одного діалекту виявляється неправомірним, хоча мовні особливості усіх редакцій караманлійської літератури та місце їх серед тюркських мов не були ще достатньо повно вивченими. Янош Екманн вважав “частково правильним” висновок Джакоба ще 1898 року про “надзвичайну близькість караманлійського діалекту до класичної мови” [14, с. 168]. Н. Озкян відстоює положення, що караманлійці користувались “анатолійською турецькою мовою” [21, с. 26]. Як показало вивчення мови караманлійських пам'яток Анатолії, вона за кількома показниками відмінна від класичної турецької мови, незважаючи на низку спільних рис із діалектами насамперед середньої та південної Анатолії, ніяк не може вважатися цілком схожою і на них. З огляду на їх мовні особливості Я. Екманн класифікував караманлійські тексти на три групи: (1) караманлідіка – переклади та переспіви з оригіналів османотурецькою мовою арабським письмом: фонетика та правопис від канону майже не відрізняються, діалектні риси відсутні; (2) караманлідіка офіційно-писемною мовою із більш чи менш значними домішками місцевих діалектів насамперед у фонетиці: уніфікація орфографії відсутня. Часом в одному й тому ж творі, чи навіть на тій самій сторінці трапляються відмінні написання; (3) Караманлідіка, що вповні відображає діалектні риси.

Фонетичні риси пам'ятки:

1. Регресивна асиміляція з широкого до вузького голосного, перехід голосних переднього ряду в задній ряд відбувається в корені під впливом оточення глухих приголосних, наприклад: Аллах **эш**кына олсун – заради Бога;

2. Регресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю / глухістю, наприклад: **Кечтиктэн сора** – після того, як проїхали.

3. У тому ж прикладі – перехід назалізованого /ng/ у /ǧ/ із наступним його зникненням типу: онга / она кезалик, наприклад: (кечтиктэн) **сора**; розвитку риси пішов далі, аніж про це йшлося у : Ф. Агджи та І. Дриги (Східний світ, №1, 2008). Зникнення /ǧ/ в слабкій позиції, можливо, дещо продиктоване традицією літературно-писемної мови (belli..siz) при місцевому “правильному” (be/ilgi) в такому випадку, як, наприклад: бель(**г**)исиз йердэ – в невідомому місці¹.

¹ Про першу будь-яку кодифікацію писемно-літературної караманлідіки або принаймні її спробу нам відомо зі статті Османа Ф. Серткая “Про тексти анатолійським караманлійським діалектом, записані грецькими літерами” [22, с. 4–8]. Крім того, у статті Айана Дурсуна “Священне Писання грецькими літерами турецькою мовою (караманлідікою)” у журналі Більге, № 13, 1997, с. 66, що цитує Роберта Ангеггера (журнал Tarih ve Toplum, № 4, квітень 1984, сторінка листа читача), натрапляємо на досить пізню дату такої кодифікації, 1820 рік, та автора її – ... англійського місіонера Лівза, що створив стандартну караманлійську абетку; в цьому ж році в Стамбулі відзначено “вибух” друку творів караманлідікою.

4. Паралельне (в одному тексті та на одній сторінці) вживання обох інлаутних б та м, наприклад: Бени / беним / **бени** / мени – мене, бек эхтийар – дуже старий / пек Котрий із варіантів є офіційно-усталеним писемним варіантом, а котрий – домішком місцевої говірки – достеменно сказати не можемо. Зазначимо, що і в орфографії уніфікація напису відсутня. З явного превалювання б-варіанту засвідчено традиційну передачу через б, та оказіональну – через м.

5. Чергування /м/-/н/, /н/-/л/, викликане регресивною та прогресивною асиміляцією, наприклад: оннар – вони, ацнатмайа – розповідати. Порівняймо 1 та 2 варіанти листів Трифілія: шиндики халда – в теперішньому стані, шінді / шімді, заманнардан / заманлардан, сеннарда / сенелерде. Іштеннерден / іштенлерден. Ця ж риса є визначною для гагаузької мови, рівно як і південноанатолійських турецьких діалектів.

6. Орудний відмінок передано афіксом -лан, спільним із румелійськими діалектами турецької та гагаузькою мовою, наприклад: ілачларлан – ліками, хызметк'арыйлан – зі слугами, ағырлығылан – вагою, ферасетилан, эхтийар олмайлан тощо.

7. У системі складних часів допоміжне дієслово минулого часу аористу етмек не підлягло законові гармонії приголосних за дзвінкістю / глухістю, а саме: турутулук этэр иди, черик-черик этэр иди. Для варіантів 1–2 листів така риса – не типова.

8. Перестановки в анлауті з метою уникнути двоконсонантного початку в запозиченнях: Сумаил – Ізмаїл, Сумарлайып гитти – замовивши, поїхав. Порівняймо Перший варіант листів: еклісе / кілісе.

9. Явище перестановки спостерігається у поодиноких випадках і в запозиченнях у середині слова, на наш погляд, спричинене інтенсивним вживанням розмовної норми іншомовного – україномовного – оточення, наприклад: Петробурга – Петербурга.

10. Закон губної гармонії, зазвичай, не порушено. Проте у поодиноких випадках трапляються винятки, наприклад: uavrusı, ücinci sürücü, umutsislik, що наближують до кипчацьких діалектів. Так само збережена стара “негармонізована” форма у: хапус этти – заточив.

11. У листах Трифілія визначною є така риса, як наявність глухого напівголосного ğ на місці дзвінкого /t/: Ѓеорѓиос – Георгій, Иѓнати. Порівняймо 1–2 варіанти листів: Ѓриѓори, йуреѓимлан, саѓлиѓим олмадиѓиндан. А також адаптовані до законів мови запозичення: літурѓія. Ймовірно, також унаслідок україномовного оточення.

12. Вплив слов'янської (української чи російської) розмовної норми позначився також у формі зі збігом двох приголосних, наприклад: **К**рымдан – з Криму, на місці тюркського повноголосного Кирымдан.

У морфології урумських листів Трифілія помітні такі риси:

1. Імовірно сплутування похідної лексеми та його дериватива із значенням діяча: йасахчы алдым – отримав наказ?, словник О. Гаркавця фіксує лише такі значення: а) йасах – податок О., б) йасахчы – збирач податків О. Ми схильні перекладати як: отримав наказ.

2. Спосіб вираження бажального стану за допомогою: а) афікса бажального стану + “усічений” особовий афікс 2-ої особи 1-ої групи (див. у 1–2 варіантах

подеколи старий особовий афікс -йиз, а також більш регулярний проміжний -сиз, порівняймо сучасне -синиз), наприклад: калдырмайасыз; б) Афікса умовного способу -са + особового афікса 2-ої особи 2-ої групи, наприклад: мурат этсениз – якби то Ви наказали. Обидва способи представлені в сучасній турецькій мові та “марковані як ввічливі вирази”.

3. У пам’ятці старий особовий афікс 2-ої особи множини -йиз, на відміну від варіантів 1–2, не трапляється, на його місці є огузький -сиз, наприклад: сиз билирсиз – Ви знаєте, калдырмайасыз – було б Вам не відмінити тощо.

4. У синтагмі: о йылын дженк башланды – можливе подвійне потракування: а) того року почалася війна – у такому разі маємо справу із застиглим у сучасній мові прислівниковим афіксом на позначення часу -ин, порівняймо йазин – влітку, кишин – взимку. Всупереч цій версії та на користь іменного, а не застиглого прислівникового характеру слова йылын свідчить наявність вказівного займенника о – того; б) почалася війна того року – як означена іменна сполука (ізафет), у такому разі йдеться про превалювання турецької розмовної норми із “втраченим” афіксом належності 3-ій особі. Нам достеменно не відомо, від якого часу така втрата стала характерною для усно-розмовного турецького мовлення, проте відомі нам писемні тексти свідчать про вельми пізню таку афіксальну втрату (ймовірно, наближену до ХХ ст.).

5. Ситуація з афіксальним оформленням знахідного відмінка в усій анатолійській та румелійській діалектології визначала наявність усно-розмовної (діалектної) компоненти. У нашому випадку: Игнати ьозю (...) давет эттиктэ – ми перекладаємо: “коли покійний милостивий наш цар запросив самого Ігнатія”, вважаючи афікс знахідного ьозю(ню) пропущеним, а відтак діалектною рисою.

6. Відмінкове керування дієслів зберігає подеколи старо- та середньотурецьке семантичне забарвлення. Це стосується насамперед просторових відмінків, наприклад: истэди бени ольдүрмейе (значення: хотіти, прагнути (до чогось?) вимагало не знахідного (прямий об’єкт бажання, в сучасній турецькій мові – неоформлений знахідний), а спрямовального відмінка). На перший погляд, схожа на такий приклад і синтагма: оглуму Харкова йолламыш идим охумах (значення: надіслати куди? не в сучасному значенні спрямування, але підрядного причини). Однак, швидше за все, ми маємо справу із калькованим зі слов’янської надіслав вчитися = минулий час дієслова + інфінітив.

У синтаксисі цього караманлійського листа присудок складних речень, так само як у румелійських діалектах турецької та у гагаузькій мові, переважно не стоїть на кінці речення, що, як правило, свідчить про калькування не тюркського (в нашому випадку – слов’янського) порядку слів. В абсолютному кінці речення є здебільшого підрядне причини або дієприслівникові звороти зі значенням способу дії (на -ип, -арак). Проте для надання мові листа тривожної захоплюючої стилістики при передачі злосласть оповідача вжито прості (подеколи з одного слова – дієслівного присудка) речення, в такому разі із прямим порядком слів. Загалом варіанти 3–4 листів Трифілія з погляду синтаксису істотно відрізняються від перекладених нами 1–2 варіантів. Будова речень відповідає класичному порядку слів турецької мови, із нечастими явними вкрапленнями кальок із слов’янської (як свідчить фонетика, швидше за все не російської, а української) мови. Мову листів Трифілія характеризують також підрядні конструкції, насамперед підрядні часу –

диклари вакіт (коли), підрядні причини, що складаються із допоміжного дієслова у давальному або неоформленому знахідному відмінку (наприклад, оглуму Харкова йолламыш идим охумах).

У цій статті ми залишаємо поза увагою порівняння лексики пам'яток, оскільки це потребувало б зіставлення текстів приблизно однакової тематики та стилю, яких у нашому розпорядженні поки що недостатньо, і сподіваємося присвятити їй окрему розвідку.

Як можна бачити з вищевизначених рис, фонетика караманлійської пам'ятки приазовського походження як у варіантах 1–2, так і варіантах 3–4 здебільшого не дуже відмінна від діалектних рис турецької мови південної Анатолії та навіть Північного Кіпру, що проаналізували Е. О. Груніна, З. Коркмаз, А. Джафероглу та Ер. Сарачоглу (Кіпр). Водночас вона демонструє певну спільність із нетюркською українською мовою. Морфологія мови листів Трифілія показує відмінні навіть між варіантами листів одного й того самого автора риси. Основні збіги – у площині “старих” об'єднань семантичних полів просторових спрямувального, місцевого, висхідного відмінків, а також оформленості / неоформленості знахідного відмінка. Синтаксична будова речень листа істотно залежить від стилістики оповіді: можливо, церковний етикет та субординація накладає на автора листів обов'язок використання, певне, хронологічно старіших кліше аналітичних конструкцій, проте експресивність та динаміка оповіді спонукає його до вживання простих коротких дієслівних речень із прямим порядком слів, що вповні відповідають правилам писемно-розмовної турецької мови кінця XIX–XX ст. Подальшу перспективу дослідження, на наш погляд, становить порівняння мови тексту із пам'ятками схожої стилістики трабзонських греків.

-
1. *Гаркавець О. М.* Урумський словник / Гаркавець О. М. – Алма-Ата : Баур, 2000.
 2. *Гаркавець О. М.* Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки / Гаркавець О. М. – Алма-Ата : Український культурний центр, 1999.
 3. *Дмитриев Н. К.* Материалы по османской диалектологии. Фонетика карамалицкого языка / Н. К. Дмитриев // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР. – Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1928. –Т. 3. – Вып. 2. – С. 417–458.
 4. *Дрига І. М.* Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (караманлійські пам'ятки Анатолії) / І. М. Дрига // Східний Світ. – К., 2008. – № 1.
 5. *Усеинов С. М.* Крымскотатарско-русский словарь / С. М. Устинов – Тернополь : СМНВП “Диалог”, 1994. – 397 с.
 6. *Чернухин Е. К.* Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования (у друці).
 7. *Ağca F.* Hristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı üzerine / *Ferruh Ağca* // *Türkbilig.* – 2006. – № 11. – S. 3–18.
 8. *Anzerlioğlu Y.* Ortodoks Karamanlılar / *Yonca Anzerlioğlu* // *Türk Kültürü.* Sayı: Yıl XL / 468. – S. 214–228.
 9. *Balta E.* Karamanlıdika Additions (1584–1900). Bibliographie Analytique / *Evangelia Balta.* – Athenes, 1987.
 10. *Cami Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler, Hicret Yolları.* – 2.tab., Sanayiinefise Matbaası, İstanbul, 1932. – 142 s., 5 harita.

11. *Dursun A.* Grek Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) Kitab-ı Mukaddes / Ayan Dursun // Bilge. Sayı: 13, Yaz 1997. – S. 65–68.
12. *Dursun A.* Kurtuluş Savaşında Ortodoks Türkler / Ayan Dursun // Türk Yurdu. Cilt: 17, Sayı: 122, Ekim 1997. – S. 91–94.
13. *Dursun A.* Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler / Ayan Dursun // Bilge. Sayı: 12, Bahar 1997. – S. 82–84.
14. *Eckmann J.* Anadolu Karamanlı ağızlarına ilişkin araştırmalar / Janos Eckmann // AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. – Cilt VIII Sayı 1–2 Mart-Haziran 1950 (b). – C. 168.
15. *Eyice Semavi.* Bizans Karamanlıca Kitabeler / Eyice Semavi // Belleten, 1975. Sayı: 153, cilt XXXIX.
16. *Erdoğan Teyfur.* Rum harfleriyle Türkçe (Karamanlıca) diğer bir Nevşehir Salnamesi / Erdoğan Teyfur // Tarih ve Toplum, 1996. – Sayı: 145. – S. 47–56.
17. *Jankowski H.* A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea / Henryk Jankowski. – Leiden – Boston : Brill, 2006.
18. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. – C. 1–2. – Ankara, 1991.
19. *Kappler M.* A proposito di 'ortografia caramanlidica' / Matthias Kappler (ed. U. Marazzi) // Turcica et Islamica. – Studi in memoria di Aldo Gallotta : 309–339. Pubblicazioni del Dipartimento di Studi Asiatici dell'Istituto Universitario Orientale, Series Minor LXIV, Napoli 2003.
20. *Korat Gürsel.* Büyük Bedel: Mübadele / Korat Gürsel // Atlas, 2001. – Sayı: 94. – S. 120–139.
21. *Özkan N.* Gagavuz Türkçesi Grameri / Nevzat Özkan. – Ankara, TDK Yayınları, 1996.
22. *Sertkaya O.* Grek Harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağız Metinleri Üzerine / Osman F. Sertkaya // Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Günay Kut Armağanı) / [Edited by : Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin]. – Vol. 28 / II, 2004. – S. 1–21.

Додаток

**ЧЕРНЕТКА ЛИСТА ПРОТОЄРЕЯ ТРИФЛІЯ
(варіант 3, НБУВ, фонд 5, № 3668).**

У 1772 році отримав я від ханського візира до Кефи наказ (збирача податків) привезти до Бахчесараю митрополіта Ігнатія. Проїхавши Карасу, один Шірінський¹ мірза зі своїм слугою там чинив розбій, хотів мене убити. Ми втекли до палацу Мураказ-Сумаїльського² мурзи, і врятувались.

У 1773 році до Бешевого³ послав мене митрополит. Під ранок п'яні татари пустилися мені услід, повитягавши свої мечі. Я втік. Господь мене врятував.

У 1774 році здійнялася колотнеча. (Донські) караули, скільки було повбивали, наскочили на мій дім, розкрошили мені ворота топором. Напали на мою хату із 200 трьомастами людей. Я був схований в одному непримітному місці. Всевишній Господь не дозволив тим безбожникам помітити мене.

Довлет Герей хан мене з митрополитом закрив 2 місяці у конаці калги вартових. Забрав 1500 золотих, але потім (раптом) віддав.

¹ Шірін, “Великий Шірін” – у районі Таганашмін Перекопського повіту, 20 подвір'їв, 108 татар. На 1941 рік Існував Шірін – Татарський, Шірін – Слов'янський та Новий Шірін ” [17, с. 377–379].

² Нам відомий єдиний Сумаїл (Ісмаїл, Сумай) – татарське село біля Яная у районі Перекопа (?), 1780-і роки.

³ Бешев – ймовірно, (масток пані Алексеевої), що мав 1793 року 13 християнських хат та 1 зруйновану церкву; авжеж, не татарський Бешуй під Алуштою та не татарський Бешуй на річці Алма.

Коли ми так поїхали до Багатира¹, то зустрілися в горах мешканці Озенбаша², п'яні, повитягали шаблі. Я втік, добіг до плугатарів. Вони мене врятували³.

У час, коли Росія спалила Кади кьой⁴, поруч Баликлави, в той час перебував я в Камарі⁵, у високих горах біля Черкес кермана⁶ двоє татар із Байдарави⁷ оточили мене, дві-три години мене пробавили. Врятувався я умовлянням.

Пане мій, багато клопоту звалилось мені на голову. Усе це я подорожував з дозволу митрополита, коли їздив по службі у єпархіальних справах.

У 1779 (виправлено: 1789) році (О. Гаркавець: хибно) митрополит узяв мене до Петербурга, повіз разом з собою. Після приїзду звідти багато мучився я хоробою.

1774 (на?) два (!) роки старшого сина мого був послав я до Харкова вчитись, (кажучи), аби він мови навчився. 4 роки він там забаривсь, більше майорам та секретарям був до вподоби, помилуйте (де там!): “(То) це ж російське дитя!” – казали вони. Приїхав він, ми зустрілись. Й мій син, і зять – обидва померли, а на наступний рік ще один мій зять помер.

Немає (ніякої) можливості, мій пане, розказати вам на письмі (усе), що звалилось мені на голову.

У нинішньому стані все, що я маю, є в мене двоє дітей хлопчаків, дві зиніці (мого ока). Пане мій, у цей час моєї старості, коли нестачить моєї сили, у малу решту днів мого життя, нехай би заради Бога, Ви, Ваша превелебність, було б Вам не занурювати мене у сльози (не звільняти?), а якщо б Ви наказали, – є у вас така сила, (те, що) Ви знаєте по (як велить) величі Вашого відповідного становища.

ЧЕРНЕТКА ЛИСТА ПРОТОЄРЕЯ ТРИФІЛІЯ (варіант 4, НБУВ, фонд 5, № 3669)

У 1759 році став я священником. Після митрополита Гедеона 28 років служив я у його конаці. Листи його писав я, а дуже постарівши, я своєю рукою і годував його. 1769 року Гедеон помер. 1771 року квітня (місяця) 23-го дня приїхав до монастиря святого Георгія у Баликлаві, з Кефе Спірідон, син Хаджи Ілії, син Малхаса Ілія приїхали. 15–17-го

¹ Багатир, згадано від 1667 року як місце поселення у Мангупському кадилику; а також – Богатир у районі Махулдур Сімферопільського повіту, 16 подвір'їв та 102 татар [17, с. 251].

² Озенбаш, у районі Чоргуна Сімферопільського повіту, у 1805 – 21 подвір'я із 127 татарськими мешканцями [17, с. 778–779].

³ Куткармак – в Урумському словнику О. Гаркавця форму не зафіксовано; проте кримсько-татарське Кьутармакъ, кьуртармакъ – рятувати [5, с. 168], казахське у формі куткарув – звільняти, видужання, порятунок, звільнення; відкидати, позбуватися; киргизьке – куткару у тому ж значенні [18, с. 368, 518, 518, 752].

⁴ Кади кьой, від 1667–1668 років село першопочатково населене немусльманами; наступні поступові заселення татар зробили його переважно татарським поселенням за часів Е. Челебі, на 1927 рік – 371 росіянин, 49 греків..., лише 6 татар. Наше припущення щодо Хаджикьой мусило стосуватись цього Кади кьой [4].

⁵ Камара, у 1520 показано в районі Кермену, населення здебільшого немусульманське, уруми мешкали до 1778 року, коли 475 осіб було виселено. Входило 1802 року до околиць Балаклави.

⁶ Черкез Керман (Кермен) – у 1578 Мангупського кадилику, у 1805 – району Чоргун Сімферопільського повіту, у 1520 – переважно немусульманське (253 жителі), до 1778 року мешкали уруми (307 депортовано) [17, с. 401–402].

⁷ Байдарова (Байдарова) – у районі Чоргуна Сімферопільського повіту 1805 року, у переважній більшості татарське [17, с. 269–270].

дня серпня того року узяли вони митрополита та відвезли до Кефе. У той час Кефе була (уже) узята. Він від'їхав, доручивши мені свою єпархію.

У 1772 році в грудні взяв я людину – збирача податків од везіра Батир Аги, узявши митрополита з Кефе, приїхали ми до Карасу. Там ми вчинили Феофанію, і звідтіля я приїхав у Бахчисарай.

1777 року у серпні 10 дня почата була війна того року. Багато ми від татар терпіли страху, клопоту, ховалися по домах, у шафах, я (постійно) ховав митрополита по відомих мені таємних місцях. Татари шукали, якщо б нас знайшли, то порубали б на четвертини. Довлет Герей хан ув'язнив і мене теж разом у конаці калги вартових.

У році 1772 зробив(ли) протопопом, поставив над своєю єпархією. Через солдатів нашого царя і через справи держави я чимось був (являв собою щось?), а інак якби почув митрополит, (то) послав би мене на його місце, то ми (б) повідомляли, а крім того, він був послав мене вартовим дивитись, чи у горах стоять татарські війська.

У 1778 році вересні ми вийшли із Криму, прийшли в губернію Єкатеринослава, а звідтіля з'явився наказ – було видано помешкання (резиденції) у Неосерічу.

У році 1779 двадцять першого червня, коли покійний милостивий наш цар запросив самого Ігнатія, він повіз разом і мене протосея Трифіліуса. 21-го липня недільного дня ми в'їхали до Петербурга. Звідтіля, після того, як закінчились справи, мене 10-го листопада надіслав він із своїм вантажем до Москові, 15 днів, митрополит мав приїхати, прислав листа: коли твоя воля, мовляв, їдь у Самар. І я виїхав звідти 26-го грудня і приїхав до Самара.

THE URUM LANGUAGE OF TREPILLUS' LETTERS IN COMPARING WITH KARAMANLI MONUMENTS OF ANATOLIA

Iryna DRYHA

*The institute of Oriental Studies in the National Academy of science,
Hrushevskiyi str., 4, room 204, 01001, Kyiv, Ukraine,
tel.: (0038044) 2787652, e-mail: herseydebasarili@yandex.ru*

The paper for the first time is publishing Ukrainian translation of the letters of Trepillius in its variants 3-4th, and for the first time specifically concentrates on its language. The letters have a common start, but different contents perse. Therefore it should be considered not as variants but rather as separate textes. It presents also a historical survey to language situation at Anatolia from the beginnings of Karamanli written tradition up to the *Nufus mubadelesi* – population exchange between Turkey and Greece in 1923–1924. We have come to accept that the language peculiarities of variants 1–2 and 3–4 aren't exactly the same: it depends on stylistics of the letters, and the author's proficiency in the Turkish language seems to be changed in the good of one of Slavonic languages with the lapse of time. The vocabulary of the letters demands a separate research.

Key words: Urum language, the letters of Trepillius, Karamanli written tradition.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2007
Прийнята до друку 03.03.2008